

ÖNGÖT MEZAR KÜLLİYESİ VE KÜLLİYEDE BULUNAN DAMGALAR

Dr. Osman MERT*

ÖZET

“Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye de Bulunan Damgalar” adlı makale, esas itibarıyla Moğolistan Cumhuriyeti’nde Töv Aymag’a bağı Altanbulag Sum sınırları içinde bululunan ve I. (Kök)türk Kağanlığı dönemine ait bir mezar külliyesi ile bu külliye de tespit edilen damgaların Türk kültür ve uygarlığı açısından değerlendirilmesini içermektedir.

Çalışmada ilk olarak “Öngöt” kavram işareti, “damga” kavramı, damgaların iletişim ve kültürel boyutu üzerinde durulmakta, ardından da Öngöt’teki anıt mezarda tespit edilen damgalar ve bu damgaların Türk kültür coğrafyasındaki uzantıları görüntülerle dikkatlere sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Öngöt, Öngüt, Altanbulag, damga

ABSTRACT

The article entitled “Grave Complex of Ongut and Markers in this Grave Complex” essentially includes the grave complex belongs to the era of 1st Gokturk Khaganate in Altanbulag Sum in Töv Aymag in Mongolia and the investigation of the markers found in this grave complex relative to Turkish culture and civilization.

In the present study, at first “Ongot” word, the conception of “mark” and the functions of markers on communication and culture are emphasized, then the markers found in monument grave in Ongut and the samples of these markers in the geography of Turkish culture are brought to the attentions.

Keyer

...açılarından araştırılıp incelenmesi, bu yerleri

* Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi

yurt yapanların tarihleri, kùltùrleri, yaşayış tarzları, dilleri... hakkında değerli bilgiler verecektir¹.

Tùrk kùltùr coğrafyasında zamanın derinliklerinden günümüze ulaşmayı başarmış yer adlarından biri de “Öngöt” yer adıdır. Renk anlamına gelen “öng” kavram işareti ile /+^ot/²

yitirmesiyle, kabile adı oluşturmak üzere .+lAr. görev elemanını üzerine alarak (/ ng+üt+ler şeklinde) bir Türk kabilesinin adının işaretlenmesinde de kullanılmıştır.

Çingiz ağan döneminde Çin seddi yakınlarındaki Sarı ırmak civarında in devleti sınırlarında bulunan ve in hükümetinin sınır bekçiliğini yapan / ngütler'in Türk olduğunu ilk olarak ortaya atan DE 0 ES olmuştur. . A. A 0 ST * , 1 . ! A T2 " D, 2 1 T2, . " ES, . E ! EC2 de yaptıkları çalışmalarda DE 0 ES ile aynı sonuca ulaşmışlardır. 3ira Sarı ırmak'ın rdos çevresinde teşkil ettiği kavisin kuzeybatısı üzerinde yer alan 4ailingmiao civarındaki Türkçe / ngüt nesturî mezar taşları ve hükümdarları "Alakuş-tegin" ile oğulları " ün-buga", "Ay-buga" ve "Çölig-buga"nın adları onların Türklüğünü teyit eder niteliktedir⁶. onu üzerinde çalışan araştırmacılardan 1 . E! E 2 A D ise / ngütler'i + oğullar'dan saymaktadır⁷.

rta Asya, * olga havzası, ral dağları, ırım ve afkasya'da yaşayan Türkler arasında görülen / ngüt oymakları ve söz konusu bölgelerde karşılaşılan " ngut, ngıt" gibi köy ve kasaba adları / ngütler'in bir kısmının + oğol istilası sırasında (+ oğol ordularıyla) batıya doğru gittiğini göstermektedir. / ngütler'in + oğolistan coğrafyasında kalanlarının ise (XI* . yüzyılda dahi Türkçe konuştuklarına dair bilgiler bulunmasına rağmen), kaynaklardaki bilgilere göre XIII. yüzyıldan itibaren + oğollaşmaya başladıkları anlaşılmaktadır. 3ira + oğolistan coğrafyasında yaşayan küçük oymaklardan bir kısmının " nhut", " niyut" gibi benzer adlar taşıması da bu bilgiyi desteklemektedir⁸.

Tarihi süreçte yer adlarının, dilin en az değişime uğrayan öğelerinden biri olması gerçeği de dikkate alındığında, bugün + oğullar tarafından "/ ngöt" olarak adlandırılan ve + oğolca'da "renk.ler" anlamına gelen yer adının daha

5 , Ankara, 1995, s.106, 112, 134, 160 (Çeviren Ahmet TE+) A , Abdülkadir, ngutların + enşei + eselesi, İ , Ankara, 1998, s. 55.

6 bk. E T., , ! " !#\$ % 4 t, T'oungpao, 1914, s. 630-631 AS & I, aszlo, ' ' , Ankara, 1988, s. 137, 174 (A (A , + ustafa,) , stanbul, 2006, s. 273 (A&ET* I, +.,) ' , - # .% / , Astana, 2001, s. 182, A , Abdülkadir,) Ongütler hakkında ayrıca bk. * SSET, ené, 1 İ- 2 2 , stanbul, 1996, s. 208-209 * + E3, . ., 4 5 1 , stanbul, 2002, s.104 (Çeviren D. Ahsen ! AT* .) * X, Jean- aul, 4 " , 8,) , stanbul, 2006, s. 238, 291, 310, (Çeviren ale A S A) * X, Jean- aul, İ- 2 26 stanbul, 2001, s. 156-157, (Çevirenler Aykut (A+A CI , Ayşe ! E E(ET) Ü , + uammer, 7 2 ' , 2 " 2! 4 , 6 stanbul, 2005, s. 107, 166.

7 E! E 2 A D, 8 ., 5 ! 9 :2 , Ankara, 1996, s. 183, (Çeviren imet ** ĞT* Ğ) A , Abdülkadir6) /

8 A , Abdülkadir,) /

önce bölgede yaşayan ve Türk kabilelerinden biri olan “Ongütler”den günümüze ulaşmış tarihî bir yer adı olduğu söylenebilir.

; 5Ön\$< Me6ar K%li&e' i (e K%li&e) e Yer Alan Dam\$alar:

+ oğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Türkler’e ait anıt mezar külliyelerinden biri de “Ongöt” mezar külliyesidir. Töv Aymag’a bağlı Altanbulag Sum sınırları içinde yer alan ve * laanbaatar’a yaklaşık 80 km uzaklıkta olan külliye, (47° 33.210 105° 50987E, 1141m) Tuul ırmağı’nın kuzeyinde, Ongöt dağı civarında bir düzlükte bulunmaktadır.

&eri 1891 yılında tespit edilen külliye, 3 & T 3 tarafından bir kazı yapılmış ve elde edilen pek çok arkeolojik buluntu ortaya çıkarılarak yayımlanmıştır⁹. Ancak 25.7.2007 tarihinde başkanlığını Doç. Dr. Cengiz A & I + A+’ın yürüttüğü “Türk (ültüründe &azı (avramının elişimi” adlı proje çerçevesinde yapılan alan araştırması sırasında Ongöt mezar külliyesinde mezar taşları üzerinde külliye ile ilgili yayınlarda yer almayan, fakat Türk kültür ve uygarlığı açısından son derece önemli bilgiler sunan birtakım damgalar tespit edilmiş ve böyle bir çalışmanın yapılması gereği ortaya çıkmıştır. +ira üzerinde barındırdığı damgalar ve eserlerle Saka, 2un, Avar dönemleriyle ((ök)türk dönemini birbirine bağlayan külliye, ((ök)türk dönemi sonrası eserlerine de birçok yönüyle örnek teşkil etmektedir.

25.7.2007 tarihi itibarıyla üzerinde bir adet koç, bir adet aslan ve yirmi beş adet de insan heykelini barındıran Ongöt mezar külliyesi 2000 m devam eden balballarıyla, sanduka taşlarında yer alan motif ve damgalarıyla hem yapıldığı dönem hem de Türk mezar geleneği hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.

⁹3 & T 3 , 3.&e., 7 , , P ! , 6 + oskova, 1996, s. 39, 47.
3 & T 3 , 3.&e., (amennie izvayniya iz * ngetu, Tsentral’naya Aziya, ovie amyatniki is’mennosti iskusstva, + . auka, 1987, s. 92-109 ayrıca bk. DAŞ & A+, uvsandambın - Ayuday C2I (vd.),) N2) 7 ' 22 = , 72) 6 * laanbaatar, 1999, s.114-1159
! A&A , D., Tuulm höndiy deh Türegiyn ömnöh üciyn hün çuluunı tuhay, ") , =2 ,
C. 3II, * laanbaatar, 1979, s. 3-22 AD FF, 3. 3., " 7 ,) 6 C. 1, St.
etesburg, 1892 SE - DCA3, * ngutinskie pamyatniki, 4 8) > # , İ
42 , C.3, 1979.

Doç. Dr. Cengiz A & I + A+ ve Dr. sman + E T
O ngöt mezar külliyesinde araştırma ve inceleme yaparken

O ngöt mezar külliyesinin 2000 m devam eden balbalları

O ngöt mezar külliyesinin yapısı, içindeki eserlerin şekil özellikleri, yapım teknikleri, külliyesinin I. ((ök)türk (ağanlığı döneminini yansıtmaktadır. +ira külliyeeye ait sunak masasının sanduka taşlarında bulunan damgalar da bunu açık biçimde desteklemektedir.

Türk boylarının “biz” kavramına ulaşma, yabancı ? öteki kültürlere ve boylara göre kendilerini tanımlama sürecinde geliştirilen damgalar, taşıdıkları bilgiye göre oldukça ekonomik mesaj vasıtalarıdır. Üzerinde yer aldıkları

nesneye veya yere göre farklı amaçlarla yapılan damgalar, buldukları yere göre de farklı mesajlar taşımaktadır. Örneğin Eski Türk inanç sisteminde Tanrı'ya yakın yerler olarak kabul edilen dağların zirvelerinde, zor ulaşılan bölgelerde bulunan kayalara işlenen tasvir ve damgalar, genellikle dinî endişelerle yapılırken ağıl kenarlarına, otlaklara, hayvanlara, eşyalara, heykellere, mezarlara... işlenen damgalar genellikle diğer aile, boy ve farklı kültürlere "aitlik" adına mesaj vermek üzere yapılmıştır.¹⁰ Türkler'in kullandığı ilk fonetik alfabenin (((ök)türk alfabesinin) harflerinin de kaynağını¹¹ teşkil eden "damgalar" tarihî süreçte (abilenin ortak malı olan konak yerleri, yol kavşakları ve otlaklardaki taş, kaya gibi yerlerde aileye, boya ait hayvanların işaretlenmesinde kilim, halı, çul, keçe, testi gibi ev eşyalarında evlerin kapı ve duvarlarında el, yüz, pazu ve göğüse... yapılan dögmelerde şaman davullarında kurban olarak adanmış hayvanlarda sınır taşlarında nazarlık ve ziynet eşyalarında arı kovanı ve ambarlarda at koşum takımlarında mühürlerde tuğ, bayrak, sancak gibi hükümdarlık alametlerinde otağ, taht ve saraylarda ticari eşyalarda heykellerde, mezar taşlarında... kullanılmıştır.¹² (avramların işaretlenmesi, kalıcılığının sağlanması ve gelecek nesillere aktarılması itibarıyla sosyal ve kültürel açıdan büyük önem taşıyan damgalar, günlük hayatta kullanıldıkları gibi kişiler öldükten sonra mezarlarında da kullanılmıştır

¹⁰ bk. + E T, sman, (emaliye'de Eski Türk zleri Dilli 3 adisindeki etrogli ve Damgalar, " ' @ ' , " : # ' ' 7) , S. 34, Erzurum, 2007, s. 233-254.

¹¹ (((ök)türk yazısının kökeni ve ortaya çıkışı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A & I + A+, Cengiz, A7 B' 4 C İ , Ankara, 2007, s. 1-10 E+ E, Ahmet Cevat, # ' : , stanbul, 1933 *+ E3, 3 iktor ., öktürk &azısının (endiliğinden Doğma (tokton) + enşei 3 arsayımını Esaslandırılan Deliller, 7" 1 8DDĐAnkara, 2001, s. 211-220 *+ E3, 3 iktor . - (& AŞT I&, Sergey ., enel &azı azariyesi Işığında öktürk &azısının + enşei + eseleşi (konuşunun 100. &ıl Dönümü Dolayısıyla), 7" 1 EFFĐĐAnkara, 1995, s. 27-33 3 Ş TS, 3 ladimir A., Eski Türk unik &azısının rtaya Çıkışı Üzerine, 7 H " : 7) , S. 31, Ankara, 2000, s. 37-50, (Çeviren S. 0+ EÇ - T. 0 ÇE() TE(, Talat, öktürk Alfabeti, 4 C 7 ID/ = - ,2 26 Ankara, 1981, s. 27-37 TE+CA , Semih, Türklerde &azı (ültürünün ! aşlangıcı ve elişimi, 4 C 7 ! ID/ = - ,2 26 Ankara, 1981, s. 39-43 T* A, sman edim, Eski Doğu Türk &azısında (ullanılan igatürler ve ! unlarla İgili ! azı + eseleler 2 akında, 7" 1 EFFĐĐAnkara, 1994, s. 207-222 D* + * Ş, lhami, ! ozkır (ültür Çevresinde unik (yma) &azının Doğu ve elişimi, ' , = , " : 7) 6 C. I, S. 1, Ankara, 1997, s. 87-100.

¹² TE+CA , + ehmet, # ' 7) , (&ayımlanmamış &üksek isans Tezi), Erzurum, 1990, s. 15-32 Ü E S & , Tuncer, 4 2! " 2!, ' 7) , stanbul, 1989, s. 18-19.

Üzerinde Türk kültür ve uygarlığına ait damgalar bulunan sunak masasının doğu cephesi

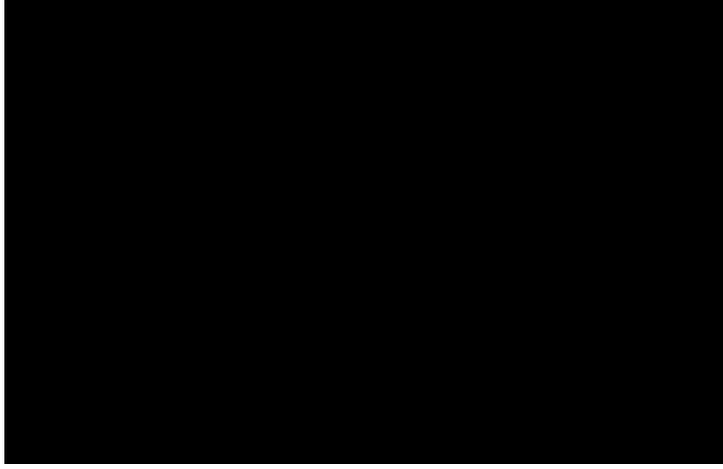
+ oğolistan coğrafyasında yer alan Türk kültür ve uygarlığına ait eserlerin tamamına yakının üzerinde eserin ait olduğu boyu, aileyi gösteren damgalar bulunmaktadır. Ancak, ! ömbögör yazıtı ve Ongöt mezar külliyesinde kağana ait damgaların yanı sıra kağana bağlı alt boyları, aileleri temsil eden damglarla da karşılaşılmaktadır

Doğuya bakan taşın sağ tarafında yer alan damgaların estampajlı görüntüsü

Doğuya bakan taşın sağ tarafında yer alan damgaların filtrelenmiş görüntüsü

Ongöt mezar külliyesinde (günümüzde) herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Yapılan araştırma ve incelemeler sırasında yazıtta dair bir işarete de rastlanmamıştır. Ancak mezarın sunak masasına ait taşların üzerinde ((ök)türk ve *ygur dönemi mezarlarında karşılaşılan (dikdörtgen çerçeve içinde) baklava dilimlerinden oluşan motifler, üst kenarda 15 cm genişliğinde bugün Anadoludaki bazı kümbet ve mezarlarda da kullanılan bir motif () yer almaktadır

Ongöt'teki mezar taşlarının üst kısımlarında yer alan motiften ayrıntılı bir görüntü

Terzi! aba Türbesi (Erzincan)

Ongöt'te mezar taşlarının üst kısmında yer alan ve Terzi! aba Türbesi üzerinde de tespit edilen motif

Doğuya ve kuzeye bakan taşların sağ taraflarında, güneye bakan taşın ise, sol tarafında yukarıdan aşağıya doğru sıralanmış damgalar bulunmaktadır. Diğer yüzeylere göre daha fazla yıpranmış olan batıya bakan taş üzerinde yapılan incelemede baklava dilimi şeklindeki motifler tespit edilirken herhangi bir damgaya rastlanmamıştır

+ ezarın batı cephesi

+ ezarın güney cephesi

üneye bakan taşın sol tarafında yer alan damgaların estampajlı görüntüsü

üneye bakan taşın sol tarafında yer alan damgaların filtrelenmiş görüntüsü

+ ezarın kuzey cephesi

(uzeye bakan taşın sağ tarafında yer alan damgaların estampajlı görüntüsü

(uzeye bakan taşın sağ tarafında yer alan damgaların filtrelenmiş görüntüsü

0 ngöt mezar külliyesinde üzerinde damga bulunan koç heykeli¹³

¹³ bk. A & I + A+, Cengiz, A7 B' 4 C

i, Ankara, 2007, s. 68.

0 ngöt'te mezarın doğu
cephesinde tespit
edilen damgalar

Üzerinde 0 ngöt mezar külliyesinin doğu ve kuzey
yüzlerinde bulunan damgaların bir kısmını barındıran I.
urvan + andal yazıtının filtrelenmiş görüntüsü

0 ngöt'te mezarın doğu
cephesinde tespit
edilen damgaların bir
kısmının filtrelenmiş
görüntüsü

Üzerinde 0 ngöt mezar külliyesinin doğu ve kuzey
yüzlerinde bulunan damgaları da bulunduran ! ömbögör
yazıtından filtrelenmiş ayrıntılı bir görüntü

Yapılan inceleme sonucunda Ongöt'teki mezarın güney cephesinde tespit edilen damgalardan birinin "Talas Çubuğu" adıyla bilenen (T7) üzerindeki bir karakter ile paleografik açıdan aynı olduğu, mezarın kuzey cephesinde yer alan damgaların da hem Talas Çubuğu hem de Esik kurganından çıkarılan tas¹⁹ üzerindeki karakterler ile büyük benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir

Talas çubuğu üzerinde harf olarak kullanılan ve Ongöt'te tespit edilen damgalardan biri

Talas Çubuğu (T7)

Esik kurganından çıkarılan tasın genel ve ayrıntılı görüntüleri

¹⁹bk. A & I + A+, Cengiz, A7 B' 4 C İ , Ankara, 2007, s. 24-25 A(ŞE3, (., 2) İ 2 = 6 + oskova, 1978 A+ A J 3 , Altay S., ' H), L L 2 , Almatı, 1996 A+ A J 3 , Altay S., İ , 7 ,2) P ! 6 Almatı, 2003, s. 209-235 ! A * TÇ* -0+0 DE , F. Sema, Türk Dilinin Tarihi Dönemleri Üzerine ! irkaç Söz, ' M) ' K " : 8DB+G6Ankara, 2002, s. 203-210 ATSI+, Altın Elbiseli Adam 2 hakkında &eni ! ilgiler, , ' 6 2 aziran, 1973, stanbul, 1973, s. 8 E C AS* , Ahmet !., 1:)> , ' 7 ,Ankara, 2005, s. 146 E Ç , + elih, " öktürk-Sekel-Fenike &azıları Üzerine Üç Saptama ! ildirisi", 4 C 7 ID/ = - ,2 26 Ankara, 1981, s. 205-224 ES , Emel, İ , , ' ' ' á N İ á :6 stanbul, 1978, s. 23.

Söz konusu paleografik benzerlikler ve ortak damgalar, Sakalar'ın, 2 unlar'ın, Avarlar'ın, ((ök)türkler'in, ğuzlar'ın... birbirleriyle olan ilişkilerini ?bağlarını ortaya koymasına bakımdan da önemlidir²⁰.

&azılı iletişimin kaya üstü tasvirlerden sonra ikinci aşamasını teşkil eden damgaların bir kısmı hem kaya üstü tasvirlerle birlikte hem fonetik alfabede seslerin yazıdaki işaretleri olarak hem de fonetik alfabeden sonra günlük hayatta farklı endişelerle kullanımlarını sürdürmüşlerdir.

O ngöt mezar külliyesinde tespit edilen (eb) ve teke damganın filtrelenmiş görüntüsü

Erzurum'da bir etamin üzerinde tespit edilen (eb) ve teke damga (Foto. Dr. C.A & I + A+)

O ngöt mezar külliyesinde tespit edilen ve ((ök)türk alfabesinde de (eb) ince ; sesini karşılayan harf ?damga

“Türk (ültüründe &azı (avramının elişimi” adlı proje çerçevesinde yapılan alan araştırması sırasında urvan + andal'da (2126 m 47 514557 E 5131030) kaya üstü tasvirlerin bulunduğu alanda tespit ettiğimiz (eb) damga ve (eb) damgadan türetilmiş diğer damgalar.

²⁰ bk A & I + A+, Cengiz, A7 B' 4 C

i , Ankara, 2007, s.21.

"Y

6 86 8 + = 6 > 6 8 > 6 B
0 8 6 ! 8 2 6 86
; = @M99
; & ? + +

0 5 6 B ?! 9 6
6 6 E 6 E 5
5
D9: E 6 9 6
9 > : < D :
8 : 8: : 5 : 6 : : D
89 6 6: > ? 6 D9: E 6 + 9:9 =6
69 = 69 =6 B= : : 8: :

belirtmek amacıyla kullanılan dağ keğisi ? teke damgaları²¹ farklı biçimlerde
O ngöt mezar külliyesinde de tespit edilmiştir

O ngöt'teki mezarın güney cephesinde tespit edilen ve doğu ve batı kağanlığını temsil eden çift başlı teke damgası

Talas yazıtlarından biri üzerinde tespit edilen çift başlı teke damgası²³ (Foto. Dr. Cengiz A & I + A+)

Aynı damganın (ars yöresine ait bir halı üzerinde tespit edilen görüntüsü (Foto. Dr. Cengiz A & I + A+)

²² Cunni mağarasındaki petroglif ve damgalar hakkında bilgi için bk. CE& A , Alparslan, Doğu'daki İlk Türkleşmelerinden Cunni + ağarası, ' ' - , C. 6, Ankara, 2002, s. 425-429.

²³ &azıt, Dr. Cengiz A & I + A+ tarafından 2005 yılında bulunmuştur.

Türk boylarının yaşam biçimleri, inanç sistemleri, dünyayı algılama biçimleri ve estetik anlayışlarına dair önemli bilgileri geçmişten günümüze taşıyan damgalar, kullandıkları dönemlerin kültür ve uygarlığının günümüz dünyasındaki temsilcileridir.²⁴ Günümüzde + oğolistan'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Avrupa'ya Türk kültür coğrafyasında farklı nesnelere üzerinde yer alan aynı, benzer ve farklı damgaların tespit edilmesi, taşıdıkları mesaj itibarıyla değerlendirilmesi, incelenmesi Türk tarihinin, Türk kültür ve uygarlığının bilinmeyen pek çok yönünü aydınlatacaktır. +ira Ongöt'teki mezar üzerinde tespit edilen damgalar ve bu damgaların Türk kültür coğrafyasındaki uzantıları bu ifadeyi teyit eder niteliktedir.

KAYNAKLAR

- A & I + A+, Cengiz, 4 2 =7 7 , Erzurum, 1994.
- A & I + A+, Cengiz, ! ir Asparagas 2 aber ve (urt, Dağ (eçisi, eyik Sembol ve Damgaları, 4 2 , S. 37, stanbul, 2001, s. 14-17.
- A & I + A+, Cengiz, obi Çölünde ve Altay Dağlarında (aya Üstü Tasvirler, ' , 7) 6 S. 46, Ankara, 2002, s. 613-615.
- A & I + A+, Cengiz, 4 2 12) ' ' 72 2 2 , Ankara, 2005.
- A & I + A+, Cengiz, A7 B ' 4 C İ , Ankara, 2007.
- A+ A J 3 , Altay S., İ , , 7 ,2) P ! 6 Almatı, 2003.
- A+ A J 3 , Altay S., ' H) , L L 2 , Almatı, 1996.
- A AT,

- C A* S , S. . " # ,) 7 , C P % % 2 ,
2 , xford, 1972.
- ÇA&, Abdulhalık, " 2! ' 7) > 4 , % :
' ! >% ,2 6 Ankara, 1983.
- DAŞ & A+ , . - Ç2 , A. vd.,) N2) 7 ' " = , 72) 6
* laanbaatar, 1999.
- DE E3 A (, A. . - SE , J. 8 . - TSE3EE D J D. vd., "
") 2 42 1, L ;2 %) %
" # \$- İ) İ EFFP ovosibirsk, 1996.
- DE E3 A (, A. . - SE , J. 8 . - TSE3EE D J D. vd.,
") =2 42 1, L ;2 %
" % " # \$- İ) İ EFFQ%EFFR
ovosibirsk, 2000.
- 7 ' ü) % ' , C. I, Ankara, 1991, (Çeviren ! esim ATA A&).
- D* + * Ş, İhami, ! ozkır (ültür Çevresinde unik (yma) &azının Doğuşu
ve elişimi, ' , = , " : 7) 6 C. I, S. 1,
Ankara, 1997, s. 87-100.
- E! E 2A D, 8 ., 5 9 :2 , Ankara, 1996, (Çeviren imet
* * ĞT* Ğ).
- E+ E, Ahmet Cevat, # ' : , stanbul, 1933.
- E Ğ* , 2., Su Şehrinde ğuz Damgaları ve Türk ! oyları, ' ' '
7) 6 S. 123, 1973, s. 141-147.
- ES , Emel, İ , , ' ' ' â N İ â :6 stanbul,
1978.
- ES , Emel, İ â , , ' ' ' İ â : , stanbul,
1978.
- DE , ! . eter, ' 4 : , Ankara, 2002, (Çeviren
sman (A ATA&).
- O(A , Cevdet, öktürk Devletinin (uruluşundan Çingiz'in +uhuruna
(adar Altaylarda ve ç + oğolista (abileler, Ankara, 1973.
- O Ü A&, eriman, 4 2 7) 7 ' 4 C #
= İ , Ankara, 2002.
- AÇ, A. D., 3 oprosı Datirovki i Semantiki Drevnetyurkskih Tamgaobraznih
zobrajeniy ornogo (ozla, ,2) > , =M EFQ,
+ oskova, 1973, s. 316-333.
- * SSET, ené, 1 İ- 2 2 , stanbul, 1996.
- * + E3, ev ikolayeviç, 4 5 1 # % ">
' 4 5 4 9 : @ 6 stanbul,
2002, Çeviren D. Ahsen ! AT* .
- *+ E3, 3 iktor . - (& AŞT I&, Sergey ., enel &azı azariyesi
İşğında öktürk &azısının + enşei + eselesi (kunuşunun 100. &ıl

- Dönümü Dolayısıyla), 7" 1 EFG Ankara, 1995, s. 27-33.
- *+ E3, 3 iktor ., öktürk &azısının (endiliğinden Doğma (tokton) + enşei 3 arsayımını Esaslandırın Deliller, 7" 1 8DDD Ankara, 2001, s. 211-220.
- Ü , + uammer, 7 2 ' , 2 " 2! 4 , , stanbul, 2005
- Ü E S & , Tuncer, 4 2! " 2!, ' 7) , stanbul, 1989.
- 2A+A 3 , A. ., = ! , İ , = C 6+ oskova, 1976.
- A , Abdülkadir, İ I, Ankara, 1998, s. 491.
- (A (A , + ustafa,) 6 stanbul, 2006.
- (A A+ AĞA A I, ! ., Türk Damgalarının Devamlılığı 2 akında, ' 7' , " : , III 9, 1980, s. 5-24.
- (+ , Jung-bae,) P),- - H 2 4 ; 4 C 7 7 7 K' P 226 (ore, 1998.
- (A&ET* I, +.,) ' , - # .% / 6 Astana, 2001.
- 3 Ş TS, 3 ladimir A., Eski Türk unik &azısının rtaya Çıkışı Üzerine, 7 H " : 7) , S. 31, Ankara, 2000, s. 37-50, (Çeviren S. 0+ EÇ - T. 0 ÇE().
- + A A&- , + . 2., Drevnee zobrajenie ornogo (ozla v Tuve6 = , ") , 6 C. I, + oskova, 1967, s. 140-146.
- + E T, sman, (emaliye'de Eski Türk zleri Dilli 3 adisindeki etrogli ve Damgalar, " ' @ ' , " : # ' ' 7) 6 S. 34, Erzurum, 2007, s. 233-254.
- , Ankara, 1995, (Çeviren Ahmet TE+).
- 3 D 3 A, É. A., P) C) 6 + oskova, 1984.
- (AD (3 , A. ., P) C) , eningrad, 1981.
- 0 E , ! ., = % 2 6) 4 5 ' 4 ' ' : , Taipei, 1964.
- A A(, T., 4 = İ " " 17) # 4 : P K 6 Ankara, 2002.
- E T., ., !" !#\$ % 4 , T'oungpao, 1914
- AS & I, aszlo, ' ' , Ankara, 1988.
- ÇE , Emhetgev, 7) P) - q2 # - =2 ; # =2 = #) A) N2) 7 ' 4 1 > 47:77 , Z', B6* laanbaatar, 1968.
- * X, Jean- aul oux, ' # 7 , stanbul, 1994, Çev. Aykut (A+A CI .

- * X, Jean- aul, + oğol mparatorluğu, stanbul, 2001, (Çevirenler Aykut (A+A CI , Ayşe! E E(ET).
- * X, Jean- aul, rta Asya Tarih ve * ygarlık, stanbul, 2006, (Çeviren ale A S A).
- SA J+ &ATA3, T., "), "), N2) 7 ! # , " = , 72) , * laanbaatar, 1999.
- SE - DJA3, ., 1,), 4 Z2)6 * laanbaatar, 1987.
- SÜ+ E , Faruk, 4 2 A' B6 stanbul, 1999.
- TE(, Ş., + etinlere Dayanarak Eski Türklerde öçebe (=0 tüken) ve Şehir (=2 oço) + edeniyetlerinin Tahlili, " ' @ # M , H ' " : 7) , S. 3, Erzurum, 1972, s. 35-60.
- TE(, Talat, öktürk Alfabetesi, 4 C 7 ID/ = - ,2 26 Ankara, 1981, s. 27-37.
- TE(, Talat, 4 , Ankara, 2006.
- TE+CA , + ehmet, # ' 7) , (&ayımlanmamış &üksek isans Tezi), Erzurum, 1990, s. 15 -32.
- TE+CA , Semih, Türklerde &azı (ültürünün ! aşlangıcı ve elişimi, 4 C 7 ! ID/ = - ,2 26 Ankara, 1981, s. 39-43.
- TSE3EE D J, D.,) # , 8) , " , * laanbaatar, 1999.
- T* A, sman edim, Eski Doğu Türk &azısında (ullanılan igatürler ve ! unlarla lgili ! azı + eseeler 2 akkında, 7" 1 EFFD6 Ankara, 1994, s. 207-222.
- ' ' ' ' > 8 2 1) 97 1 AG4 EFFF9 2 C B6Ankara, 1999.
- TÜ (+ E , alan, 4 " , ' 4 N " 2 - ' 4 4 , , Ankara, 2001
3. + . ADE & AE3 (vd.), 7 ,2 , = ! , eningrad, 1969.
- 3 ADE+ TS 3 , ! ., İ> N : 6 7> M H 6 Ankara, 1995, (Çeviren Abdülkadir A).
- 3 & T 3 , 3. &e., (amennie izvayniya iz * ngetu, Tsentral'naya Aziya, ovie amyatniki is'mennosti iskusstva, + oskova, 1987, s. 92-109.
- 3 & T 3 , 3.&e., 7 , , P ! , , + oskova, 1996.